

*Олег Бажан
(Київ)*

ЗОВНІШНЬО-ПОЛІТИЧНІ АКЦІЇ СРСР У 50—80-ті рр. ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Поширення дисидентства у другій половині 50-х — 80-ті рр., розповсюдження опозиційних настроїв серед різних верств населення України стали своєрідною реакцією не лише на внутрішню політику КПРС, що характеризувалася невиправданими деформаціями в економічній та духовній сферах, а й на зовнішньо-політичні акції радянської держави, які супроводжувалися силовими демаршами на міжнародній арені, втручанням у справи країн соціалістичної орієнтації.

Серйозним випробуванням для політичної «відлиги» в Радянському Союзі другої половини 50-х рр. стали національно-визвольні за своїм характером, антисталінські за своїм спрямуванням повстання 1956 р. у Польщі та Угорщині, під час яких партійно-державне керівництво СРСР, незважаючи на проголошений ним курс на лібералізацію, ще раз довело своє небажання розстатися з роллю світового жандарма. Інформації голови КГБ при Раді Міністрів СРСР І.Серова, стенограми нарад за участю М.Суслова, Б.Арестова, дипломатичне листування посла СРСР в Угорщині Ю.Андропова всебічно розкривають розроблений у Москві сценарій, що передбачав заходи від дискредитації національно-демократичних сил до введення на територію сусідніх країн контингентів радянських військ¹.

Вторгнення СРСР на територію Угорщини викликало найнегативнішу реакцію у світі. Навіть серед керівництва комуністичних та робітничих партій, ідейно близьких до КПРС, не було єдиної думки щодо доцільності та своєчасності такого кроку. Неоднозначно сприймалися угорські події в Україні. Незважаючи на численні повідомлення засобів масової інформації про повну і безумовну підтримку введення військ з боку трудових колективів, окремих громадян, в архівах вищого політичного керівництва та колишніх спецслужб СРСР зберігаються свідчення, які доводять зовсім протилежне. Зокрема, інформаційно-аналітичні матеріали зафіксували невдоволення найрізноманітніших

категорій населення інтервенцією в Угорщині. Причому для багатьох про-типравні дії СРСР у сусідній країні стали тією відправною точкою, яка поставила їх в опозицію до правлячого режиму.

У 1956 — на початку 1957 рр. серйозні заворушення відбувалися в колах київського студентства, яке вбачало в угорських подіях початок згортання процесу *«десталінізації»*. Щоб якось розрядити обстановку, ЦК Компартії України рекомендував вислати з Києва ряд угорських студентів, які, на його погляд, були збудником негативної громадської думки. Так, у лютому 1957 р. були позбавлені права навчатися в СРСР студент 5-го курсу лісогосподарського факультету Української сільськогосподарської академії Валішек Золдан, Дьєрдь Чабі з Київського політехнічного інституту, Михай Конда з Харківського автодорожнього інституту². Як повідомляв першому секретарю ЦК КПУ О.Кириченку секретар Київського обкому КПУ П.Шелест, згадані студенти та їхні товариші *«висловлюють своє незадоволення соціалістичним ладом в Угорщині, допускають ворожі випадки проти сьогоднішнього Угорського уряду, а також керівників Радянського уряду і ЦК КПРС. При цьому вони схвалюють дії контрреволюційних елементів в Угорщині і заявляють, що угорський народ не простить Радянському Союзу за його, нібито, втручання у внутрішні справи Угорщини»*³.

Прискіпливо слідкуючи за студентськими аудиторіями, політичне керівництво та спецслужби республіки прагнули перешкодити утворенню на терені України різноманітних організацій та груп за прикладом Москви*, Ленінграда, інших міст Російської Федерації, що в дні угорського повстання 1956 р. висловлювали свою підтримку повстанцям, рішуче засуджували радянське військове втручання, організовували виступи на комсомольських зборах, розповсюджували листівки та прокламації⁴.

Дорого обійшлася критика радянського вторгнення в Угорщину студенту 5-го курсу історико-філологічного факультету Полтавського педагогічного інституту Вадиму Куценку. За погодженням з секретарем ЦК КПУ А.Скабою його виключили з інституту і *«...рекомендували негайно влаштуватись на роботу в сферу матеріального виробництва»*⁵. Трагічні угорські події намагалися осмислити також правозахисники студент Харківського університету В.Біркин⁶, вчитель з Донеччини О.Тихий⁷ та інші. Негативна оцінка ними позиції СРСР щодо Угорщини пізніше лягла в основу розпочатих проти них слідчих та судових справ, вплинула на вирішення їхньої подальшої долі.

* Влітку–восени 1957 р. КГБ при Раді Міністрів СРСР було заарештовано групу у складі аспіранта кафедри марксизму-ленінізму Московського держуніверситету Л.Краснопевцева, асистента кафедри нової історії МДУ, кандидата історичних наук М.Обушенкова та інших молодих істориків. У червні 1957 р. вони готовили і розповсюдили в різних районах Москви 300 листівок з протестом проти подій в Угорщині та заклик до повалення існуючого в СРСР політичного устрою. Переважну більшість членів університетської антирадянської організації було засуджено до різних термінів ув'язнення (ЦЗСД. — Ф. 89. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 1–4).

Попри жорсткий пресинг, вчинений радянським політичним керівництвом та органами КГБ, тривалий час звести нанівець протидію акціям СРСР в Угорщині так і не вдалося. З різних регіонів України надходили повідомлення про окремі антирадянські виступи, факти розповсюдження листівок та прокламацій. Так, секретар Одеського обкому КПУ М.Максименко інформував 9 лютого 1957 р. О.Кириченка про виявлення в Одесі розклеєних листівок з текстом: *«Ми проти розправ з революціонерами Угорщини», «Вивести наші війська з Угорщини!», «Не з'являйтесь на вибори 3 вересня!»*⁸.

Якщо події в Угорщині 1956 р. викликали лише поодинокі, не досить організовані спалахи протесту, то вторгненню радянських військ до Чехословаччини в серпні 1968 р. вже протистояв організований рух опору. Окупація Чехословаччини військами країн Варшавського договору відібрала, по суті, останню надію в тих, хто ще сподівався на демократизацію радянського суспільства, пропагував ідеї *«соціалізму з людським обличчям»*. Численні мітинги в підтримку КПРС, кампанія листів трудящих нагадували невдало зрежисований і зіграний фарс. Помітивши це, Анатолій Марченко у своєму *«Відкритому листі до комуністичних газет»* ще за місяць до вторгнення в Чехословаччину писав: *«Мені соромно за свою країну, яка знову виступає в ролі жандарма Європи. Мені було б соромно і за мій народ, якби я вірив, що він дійсно одностайно підтримує політику ЦК КПРС і уряду в справі Чехословаччини. Але я певен, що насправді це не так, що мій лист не єдиний, що такі листи не публікуються у нас. Одностайність наших громадян і в цьому випадкова фікція, творена штучно шляхом порушення тієї самої свободи слова...»*⁹.

Думку відомого правозахисника підтверджує той факт, що 25 серпня 1968 р. о 12-й годині дня на Червоній Площі при великому скупченні радянських та іноземних громадян група російських дисидентів підняла плакати з написами *«Руки геть від ЧСРСР!», «За вашу і нашу свободу!», «Геть окупантів!», «Хай живе вільна і незалежна Чехословаччина!»*. Марно через декілька днів голова КГБ Ю.Андропов, міністр внутрішніх справ М.Щолоков переконували Політбюро ЦК КПРС, що демонстранти — молодший науковий співробітник Інституту російської мови та літератури АН СРСР К.Бабицький, старший науковий співробітник Всесоюзного науково-дослідного інституту наукової інформації Л.Богораз-Даніель, екскурсовод Павлівського палацу в Ленінграді В.Файнберг, інженер проектного інституту М.Горбаневська, студентка історико-архівного інституту І.Баєва, науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин Коркова, експерт Всесоюзного науково-дослідного інституту Русанівська, тимчасово непрацюючі П.Литвинов, В.Делоне, В.Дремлюга — не більш ніж купка відщепенців¹⁰. Факти, що надходили з місць, у тому числі з України, переконували в протилежному, свідчили про зростаюче невдоволення *«інтернаціональною місією»* радянських військ в ЧСРСР. 28 серпня 1968 р. у м. Ново-Волинську Волинської області було виявлено написане на стіні колгоспного ринку гасло: *«Смерть кремлівським бюрократам. Руки геть від Чехословаччини!»*. Аналогічні на-

писи було зроблено на приміщенні шахтоуправління шахти № 4 «Ново-Волинська», ресторану «Шахтар».

12 жовтня 1968 р. в Чернівецькому державному університеті, а також у будинках по вулицях Леніна, Міцкевича, Шевченка, Українській були виявлені листівки такого змісту: *«Товариші! Пропаганда в нашій країні обрушує шквал брехні на народ, комуністичну партію, пресу і молодь соціалістичної Чехословаччії. Намагаючись обмовити партійних і державних діячів ЧРСР, радянська пропаганда використовує брудні чутки і домисли, в черговий раз демонструючи давніші прийоми шантажу і погроз. З продажу вилучено газети найкрупніших комуністичних партій світу. Ганьба прислужникам брудної пропагандистської кампанії!*

Події в Чехословаччині доказують, що купка захопивших владу в нашій країні і партії осіб заради збереження свого пануючого положення продала інтереси миру, соціалізму і пролетарської солідарності. Їхні авантюрні дії знову ввергають світ у жахи холодної війни, зірвали підписання договору про непоширення ядерної зброї і викликали небувалий до цих пір розкол в комуністичному русі. Геть знеславлену нашу країну політику авантюристів!...»¹¹.

У вищенаведених випадках виявити розповсюджувачів листівок так і не вдалося, хоч далеко не завжди останні залишалися без покарання. В лютому 1969 р. КГБ при РМ УРСР був затриманий за розповсюдження листівок робітник Вінницького заводу № 45, поляк за національністю Ю.Ольховський. Оскільки матеріалів для кримінальної справи явно не вистачало, то з ним було проведено відповідну *«профілактичну роботу»*¹².

Аналогічним чином провадилась *«профілактика»* з громадянами в інших областях України. З доповідної записки І-го секретаря Луганського обкому партії В.Шевченка *«Про заходи, вжиті до осіб, що допустили нездорові висловлювання у зв'язку з подіями ЧССР»* довідуємося, що Рада робітничої честі АТП–12115 м. Комунарська 27 серпня 1968 р. засудила вчинок водія таксі І.Худобина, який при перевезенні пасажирів засуджував введення військ СРСР до Чехословаччини¹³.

Дещо інакше склалася доля доцента Кіровоградського педагогічного інституту Георгія Дубовова. 28 жовтня 1968 р. викладач з більш ніж двадцятирічним педагогічним стажем, колишній завідувач кафедрами фізики та загально-технічних наук, кандидат фізико-математичних наук був заарештований Управлінням КГБ по Кіровоградській області. Причиною арешту Г.Дубовова слугувало написання листа *«Що робити?»* на ім'я Президента ЧССР, уряду, ЦК партій, що входили до Національного Фронту, *«всіх патріотичних організацій, всіх патріотів Чехословаччини»*. У листі Г.Дубовов висловлював свою підтримку всім патріотичним силам Чехословаччини, які піднесли прапор боротьби за оновлення своєї батьківщини, наголошував на винятковому міжнародному значенні *«празьких форм»*, закликав активніше боротися з окупаційними військами, що вторглися на чехословацьку землю. Незважаючи на те, що лист Дубовова не дійшов до адресата (був перехоплений спецслужбами на Кіро-

воградському поштамті), це не завадило порушити проти нього кримінальну справу, звинуватити «в підриві і ослабленні радянської влади» — злочині, передбаченому ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР.

Суд, який відбувся у Кіровограді в січні 1969 р., засудив інваліда II групи, хворого на туберкульоз суглобів до 6 років ув'язнення в таборах суворого режиму, з наступним п'ятирічним засланням. Водночас було піднято клопотання перед Вищою атестаційною комісією при Раді Міністрів СРСР про позбавлення Г.О.Дубовова вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук¹⁴. 5 років позбавлення волі з відбуттям покарання у виправно-трудовій колонії суворого режиму коштувало редактору видавничого відділу Черкаського облуправління з друку Михайлу Ліхцову за те, що він у ніч на 25 серпня 1968 р. від імені неіснуючого товариства «Симоненкові друзі» причепив на одній з вулиць областного центру листівку, в якій закликав населення протестувати проти окупації Чехословаччини¹⁵.

Не обминуло суворе покарання і Зоряна Попадюка, який восени 1968 р., будучи учнем 9-го класу Самборської школи разом зі своїм однолітком Геннадієм Погореловим замислювались над причинами придушення інакодумства в Чехословаччині. Пізніше, в серпні 1972 р. він від імені молодіжної організації «Українського Національно-визвольного фронту» розповсюджував у м. Самборі та Коломиї листівки протесту проти окупації Чехословаччини, в яких пов'язував трагічність долі українського, чеського та словацького народів, що стали заручниками імперської політики Москви¹⁶.

Своєрідним джерелом соціального напруження тривалий час залишалися військовослужбовці. Начальник Особливого відділу КГБ при РМ УРСР по Київському військовому округу генерал-майор В.Шуренов змушений був визнати, що, незважаючи на всі ідеологічні заходи, значна кількість військовослужбовців з осудом висловлювалась щодо вторгнення до Чехословаччини. Наприклад, оперативний черговий КП 276 зенітного полку 8-ї армії ППО капітан І.Проценко в розмові з військовослужбовцями не побоявся визнати: *«Наш народ все терпить, а ось у Чехословаччині правильно роблять, що закликають до ліквідації комуністичної партії»*. Інший військовослужбовець цієї ж армії капітан В.Петухов констатував: *«Чехи правильно поступають. Вони проти нав'язування їм нашої політики. Нема чого нам туди сунутися»*¹⁷.

Небезпечність подібних настроїв відзначив у листі до ЦК КПРС 11 лютого 1969 р. П.Шелест. Як приклад він навів висловлювання офіцера військової частини № 83281 В.Чернікова, що повертався з України до місця служби в ЧСРСР. У розмові з провідником поїзда він заявив, що *«...В СРСР необхідно здійснити другу революцію, як це зробили в Чехословаччині, необхідно не говорити, а діяти. В СРСР людей для цього є значно більше, ніж в Чехословаччині, необхідно лише розпочати...»*¹⁸.

Повертаючись до документів спецслужб, можна стверджувати, що військовослужбовець В.Черніков був близький до істини. У середовищі української

інтелігенції була добре відома прийнята в квітні 1968 р. ЦК КПУ «Програма дій», яка передбачала «широке демократичне розуміння політичних та особистих прав громадян, конституційну свободу зборів, конституційну свободу перебування і особливо виїзду наших громадян за кордон». Цікавими і важливими є викладені в Програмі ідеї плюралізму думок і поглядів щодо ліквідації цензури тощо¹⁹.

Важко сказати, чи знайомились з документами ЦК КПУ автори підготовленої в УРСР «Програми Української Національної Комуністичної Партії», але вже на перший погляд видно, що вони мають між собою багато спільного²⁰. З програмними документами «Празької весни» був безперечно знайомий Іван Дзюба. При обшуку у нього було вилучено копії «Студенческих листков», статті-маніфесту, «2000 слів» та ін.²¹ Під впливом чехословацьких подій тривалий час перебувала і така неординарна особа, як колишній офіцер держбезпеки Віталій Шевченко. Авторство статті «Чехословацька політика очима українців» обійшлося йому за рішенням Львівського обласного суду в 7 років таборів і 4 роки заслання²².

Уроки і наслідки «Празької весни», віроломство Радянського Союзу ще довго перебували в центрі уваги української інтелігенції. Зі слідчих матеріалів на Леоніда Плюща довідуємося, що у березні 1971 р., перебуваючи в Умані у письменниці, багаторічного політ'язня Надії Суровцевої в присутності Б.Черномаза, Н.Олицької та ін. він прочитав написану ним статтю «Этическая установка», в якій засуджувалась політика КППС щодо Чехословаччини, розкривалась аморальна та антигуманна сутність надання «братської допомоги чехословацькому народові»²³.

Відомий український дисидент Євген Сверстюк на 10-річчя з нагоди вторгнення радянських військ у Чехословаччину відгукнувся відкритим листом «До братів чехів і словаків». У ньому говорилося: *«Брати мої, чехи і словаки! 10 років тому Ваша Празька весна дихала мені в обличчя рвучким київським вітром, привабливістю вільного слова. 21 серпня всіми почуваннями і думками я був з Вами придушений танками. Тоді в Україні, в світлому кружі обдарованих любов'ю і молодістю я несподівано відчув себе в тюрмі. Сьогодні ми вже всі під конвоєм і тепер в Українському концтаборі я пригадую як тоді немов завмерло зерно, яке ми з Вами плекали в душі. Проте розумію: воно пустило під снігом паростки. Їх непереможна сила стала початком їхнього вирішального кінця. Це був розпад ідей, які вже не були спроможними оновити себе. Сьогодні по 10 роках, вже без смутку, вже серед політ'язнів, знову надіюсь і оживаю. Нас з Вами виснажили холод і темрява. Але з нашого соку і крові знову виросте зерно нашої свободи. І вже над усім світом оживає і лунає Празька весна і відлуння нашої свободи заглушить гуркіт їхніх танків»*²⁴.

Реформи в Чехословаччині поставили на порядок денний ще одне важливе питання. Йшлося, передусім, про загальну демократизацію церковного життя, усунення існуючих деформацій у законодавстві, про послаблення державного контролю над церквою і віруючими. В контексті цього в Українській

РСР відкрито розпочалася реабілітація греко-католицької церкви, що справило неабиякий вплив на прихильників згаданої конфесії²⁵.

У доповідній записці до ЦК КПРС від 11 вересня 1968 р. *«Про настрої духовенства в зв'язку з чехословацькими подіями»* голова Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР Куроєдов зазначав, що потепління відносин між державою і церквою в Чехословаччині знайшли схвальні відгуки в середовищі українських уніатів. *«Так священик Залізник зі Львівщини, — повідомляв головний куратор церкви, — в бесідах з віруючими наголошував: «...Правильно роблять уніати в Чехословаччині. Вони настирливо добиваються своєї церкви і вони цього добилися. Ми теж повинні вимагати від влади задоволення наших законних прав».* З погляду на подібні факти Куроєдов рекомендував активізувати найрізноманітніші *«форми роботи на недопущення «чеського варіанту» розвитку подій в сфері церковного життя»*²⁶.

Отже, хвилювання в Польщі, угорське національне повстання 1956 р., «Празька весна» 1968 р., пов'язані з ними всі подальші процеси відіграли важливу роль в розвитку демократичних тенденцій у колишніх радянських республіках, привернули увагу широкої громадськості до серйозних деформацій у внутрішній і зовнішній політиці СРСР та його найближчих союзників, показали шляхи лібералізації тоталітарного суспільства, висунули і сформували коло осіб, здатних активно протистояти правлячому режиму.

Не випадково ряд дослідників, і серед них Андрій Амальрик, розглядають вищезначені події як визначальні у формуванні радянського дисидентства. *«Можна говорити, — писав він, — і про два покоління опозиції — світоглядних, а не вікових — покоління 56-го року і покоління 1966-го року».* Покоління 56-го року *«сформувалось під впливом десталінізації, хвилювань в Польщі, але головним чином — під впливом угорського повстання 1956 року...».* *«Покоління 66-го року сформувалось під впливом суду над Синяєвським та Данієлем в 1966 році, чехословацьких реформ 1967—1968 років і врешті-решт у серпні 1968 року»*²⁷.

Якщо Угорщина та Чехословаччина збуджували увагу радянських, в тому числі українських дисидентів у другій половині 50–70-х рр., то на початку 80-х рр. їх увагу привернули інші міжнародні події. Зокрема, американський історик Роман Сольчаник у своїй статті *«Польща і Радянський Захід»* переконливо доводить вплив на формування ідеології дисидентства подій у Польщі 1980 р. *«В контексті політики радянської багатонаціональної держави, — зазначав вчений, — події, що розпочалися влітку 1980 року — виникнення «Солідарності» як незалежної профспілки, перетворення її в національний рух опозиції існуючому політичному ладу і, як наслідок, криза в ПОРП — має, перш за все, ідеологічне значення»*²⁸.

Підкріпити тезу Р.Сольчаника дають можливість архівні документи та матеріали Служби безпеки України, інших державних та відомчих установ. Вони свідчать, що боротьба польських трудящих за свої політичні, економічні, національні та релігійні права знайшла гарячу підтримку серед українських

інакодумців. Так, у листівці під назвою «Економіка № 1, 1980 р.», що поширювалася в ряді міст СРСР, у тому числі в Донбасі, від імені *«Ідеальної Комуністичної партії Радянського союзу»* містився заклик подолати суцільну залежність радянських профспілок від комуністичної партії, взяти за взірець польське об'єднання трудящих²⁹.

Активно пропагував серед свого оточення ідею створення незалежних профспілкових організацій на зразок польської «Солідарності» старший інженер Чернігівського обласного відділу охорони здоров'я Микола Малиновський, за що отримав за ст. 62 ч. 1 три роки виправно-трудових таборів³⁰. Про свою солідарність із страйкуючими у Гданську заявив у відкритому листі до закордонних профспілок токаря Іллічевського порту Леонід Сірий³¹.

Своє захоплення опозиційним рухом у Польщі висловив інженер з Чернігова Анатолій Бедарьков. У написаній ним праці «Мое вільнодумство», яка стала причиною жорстоких переслідувань, читаємо: *«Дії робітничого класу в Польщі запалили нову іскру в історії існування людства і відкрили нову форму боротьби, боротьби проти авантюристів, що називають себе комуністами. Це найважливіша подія сучасності, котра викличе позитивні паростки в свідомості передових представників робітничого класу в усіх країнах світу»*³².

Поширення впливу польських подій на СРСР стало предметом обговорення Секретаріатом ЦК КПРС 4 жовтня 1980 р. за участю М.Суслова, К.Черненко, М.Горбачова, Б.Пономарьова, В.Долгих, М.Зімяніна, К.Русаква. Спеціальній комісії на чолі з М.Сусловим було доручено виробити проект постанови з цього приводу, яка б поставила надійний заслон проникненню об'єктивної інформації з території сусідньої держави³³. Проте вжиті заходи, зумовлені постановою ЦК КПРС, так і не дали бажаного результату. Попри всі перешкоди, інформація з Польщі не лише проникала на територію СРСР, найперше в Україну, яка мала з ПНР спільний кордон, але й поширювалася в найрізноманітніших суспільних колах. При цьому на відміну від попередніх років опозиційні настрої охоплювали не лише творчу, наукову інтелігенцію, а й значною мірою інженерно-технічних працівників, простих робітників різних регіонів України.

Практично неефективною була пропаганда та контрпропаганда, пов'язана з введенням у 1979 р. *«обмеженого контингенту радянських військ»* на територію Демократичної Республіки Афганістан. Закриті соціологічні опитування, проведені за дорученням ЦК КПРС, аналітичні матеріали органів КГБ свідчили про непопулярність рішення вищого політичного керівництва щодо Афганістану.

При цьому хотілося б відзначити, що й раніше суворо утаємничені військові акції СРСР за кордоном в Сирії, Єгипті, В'єтнамі, Північній Кореї, інших країнах не знаходили своєї підтримки серед населення союзних республік. Ще в серпні 1970 р. ці питання ставив перед ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П.Шелест. Спираючись на випадок загибелі в Об'єднаній Арабській Республіці двох військовослужбовців — братів Івана та Миколи

Довганюків з с. Сопово Коломийського району Івано-Франківської області, він пропонував вжити ряд заходів, які б дали змогу нейтралізувати негативну громадську думку. Опір вторгненню військ до Афганістану існував в усіх без винятку верствах населення. Він проявлявся у спробах більш-менш впливових керівників усіх ланок відвернути своїх дітей від служби в ДРА, загальному несприйняттю інформації про Афганістан в засобах масової інформації, критичних висловах на адресу вищих посадових осіб в КПРС і Радянській державі. Подекуди доходило до стихійних мітингів протесту, викликаних загибеллю молодих радянських військовослужбовців. Якщо врахувати, що агресія СРСР викликала хвилю протестів у світі (бойкот Московської Олімпіади, економічні санкції та ін.), то можна дійти висновку, що радянська політика в Афганістані стала помітним чинником формування опозиції.

За активний протест проти участі Радянського Союзу у війні в Афганістані зазнали переслідувань Валерій Остренко із Запоріжжя³⁴, Дмитро Мазур з Житомирщини³⁵, Петро Рубан з Чернігівщини³⁶. Їх роз'яснювальна робота серед населення значною мірою розходила з офіційним трактуванням «історичної інтернаціональної місії» радянських військ у Демократичній Республіці Афганістан.

Таким чином, наведені факти дозволяють нам стверджувати, що зовнішньо-політичні акції СРСР у 50—80-х рр. відіграли важливу роль у зародженні демократичних традицій в українському суспільстві, в консолідації опозиційного руху в Україні з іншими антитоталітарними рухами країн Східної і Центральної Європи.

Примітки

- ¹ Центр збереження сучасної документації (Москва, далі — ЦЗСД). — Ф. 89. — Оп.45. — Спр. 95. — Арк. 3; Спр. 5. — Арк. 1–3; Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 240. — Арк. 1–2; Спр. 454. — Арк. 58.
- ² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 41–42.
- ³ Там само. — Арк. 26–27.
- ⁴ Медведєв Р. Никита Хрущев. Политический портрет. — М., 1990. — С. 168–169.
- ⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — Арк. 2–3.
- ⁶ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ), Харків. — Спр. 034363. — Т. 1. — Арк. 97.
- ⁷ ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 31729–ПФ. — Т. 8. — Арк. 156.
- ⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 48–49.
- ⁹ Марченко А. Відкритий лист до комуністичних газет // Сучасність. — 1968. — № 11. — С. 118.
- ¹⁰ ЦЗСД. — Ф. 89. — Оп. 25. — Спр. 32. — Арк. 1–7.
- ¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 64. — Арк. 56–57.
- ¹² Там само. — Арк. 64–65.
- ¹³ Там само. — Спр. 32. — Арк. 199–200.

- ¹⁴ ДА СБУ, Кіровоград. — Спр. 12754–П. — Т. 1. — Арк. 252, 266, 330–334.
- ¹⁵ ДА СБУ, Черкаси. — Спр. 12239–ФПД. — Т. 3. — Арк. 11–19.
- ¹⁶ ДА СБУ, Львів. — Спр. 22586. — Т. 1. — Арк. 114–115; Т. 2. — Арк. 242.
- ¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 31. — Арк. 141–142.
- ¹⁸ Там само. — Спр. 168. — Арк. 65.
- ¹⁹ Прокоп М. Лекція чехословацької революції // Сучасність. — 1968. — № 11. — С. 63–64.
- ²⁰ ДА СБУ. — Спр. 69260–ФП. — Т. 5. — Арк. 168; Т. 9. — Арк. 141.
- ²¹ Там само. — Т. 15. — Арк. 40.
- ²² Вести из СССР. Права человека. — Мюнхен, 1989. — Т. 1. — С. 418.
- ²³ ДА СБУ. — Спр. 69260–ФП. — Т. 7. — Арк. 288.
- ²⁴ Визвольний шлях. — 1978. — №7–8. — С. 1253.
- ²⁵ Дмитрук В.І. «Празька весна» та її вплив на релігійні процеси в Україні на рубежі 60–70-х рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). — Вип. 9. — К., 1999. — С. 285–198.
- ²⁶ ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 60. — Спр. 24. — Арк. 154–156.
- ²⁷ Амальрик А. Записки диссидента. — М., 1991. — С. 40.
- ²⁸ Советские национальности в стратегической перспективе. — М., 1986. — С. 197.
- ²⁹ ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 32860–ПФ. — Т. 1. — Арк. 99.
- ³⁰ ДА СБУ, Чернігів. — Спр. 14693–П. — Т. 1. — Арк. 6, 260.
- ³¹ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. — Москва–Вильнюс, 1992. — С. 314.
- ³² ДА СБУ, Чернігів. — Спр. 14957–П. — Т. 1. — Арк. 160.
- ³³ ЦЗСД. — Ф. 89. — Оп. 46. — Спр. 59. — Арк. 60.
- ³⁴ Остренко В. Именем КГБ // Век XX и мир. — 1990. — №5. — С. 5–6.
- ³⁵ Абаза С. Уроки сільського вчителя // Старожитності. — 1993. — № 39–40.
- ³⁶ ДА СБУ, Чернігів. — Спр. 15252. — Т. 1. — Арк. 54; Т. 3. — Арк. 194.